

KUZEYBATI AZERBAJCAN'DA DİNİ - ARKEOLOJİK ANITLAR VE TOTEMİST İNANÇLAR

Elşen ABDURRAHMANOV*
Habil HALILOV**

Özet

İlkel dönemin çeşitli aşamalarında birçok kabilelerin, çiftçi-maldar boylarının oluşturduğu güven ve inanç, ritüel ve törenler toplumun dini-manevi yapısının ortaya çıkmasında bazis rolünü oynamakla birlikte, gittikçe yaşam tarzına dönüşmüş, bazense sosyo-ekonomik ve sosyal ilişkileri dengelemiştir. İlkel politeist dinler, özellikle animizm, fetişizm, şamanizm, putperestlik ve s. ilgili kultlar kendi orijinal şekil ve içeriğini belli seviyede değiştirerek, şimdiki döneme kadar ulaşmış, bazen de bu tören ve ritüeller hemen önceki mahiyetini esasen bulundurmıştır. Kuzeybatı Azerbaycanda ilkel dönemin inanc ve ritüelleri farklı dini anıtlarda, arkeoloji yapılarında, adet ve törenlerde korunarak günümüze kadar saklanmıştır. Şu nesnelere içerisinde totemlerle bağlı efsanevi düşünceler de önemli yer almıştır. Makalede Azerbaycanın Kuzeybatı bölgesinde hayvanlara bağlı tarihen ve bu günde var olan inanç ve ritüeller, ilkel dönem insanların totem sandığı hayvanlarla ilgili yarattığı arkeolojik medeniyet, onun anlamı tatkik edilmiştir. Şu efsanevi tefekkürün, dini dünyagörüşünün diğer türk toplumlarında da yaranması, aslında bölgede yaratılan medeniyetin türk medeniyetinin bir parçası olması ile ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kuzeybatı Azerbaycan, Din, Arkeoloji, Totem, İnanç.

RELIGIOUS-ARCHEOLOGICAL MONUMENTS AND TOTEMIST FAITHS IN NORTH-WESTERN AZERBAIJAN

Abstract

In various stages of primitive period of several tribes, trust and faith, rituals and ceremonies of cattle-breeders in the emergence of religious and moral structure of society with playing basis role, it had turned into occasional lifestyle time by time, and sometimes it had regulated socio-economic and social relationships. Associated cults of primitive polytheistic religions, especially animism, fetishism, shamanism, paganism and etc. changing the original form and content of a certain level, had reached up to the present period, and sometimes this ceremonies and rituals had also contained its previous essence. In north-west Azerbaijan beliefs and rituals in different religious monuments, in archaeological structures, in traditions and ceremonies of primitive periods had preserved until today. Among the following objects legendary thoughts connected with the totems had an important place. In the article in the north-west area of Azerbaijan the faith and rituals related to animals, archeological culture of primitive period people and its meaning had been explored. Occuring of this mythical mentality, religious worldviews in the other turkish community had been expressed that the creating culture was a part of turkish culture.

Keywords: North-Western Azerbaijan, Religion, Archeology, Totem, Faith.

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nün dissertantı,
e-mail: abdurrahmanov.elshen@mail.ru

** Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Şeki Bölgesel Bilimsel Merkezi'nin Laborantı.

Kuzey-Batı Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası ve Etnik Özellikleri

Kuzey-Batı Azerbaycan eski ve kudretli Azerbaycan devletlerinden birinin Kafkasya Arnavutluğunun gelişmiş kültürel, ekonomik ve askeri-siyasi merkezlerinden biri, temel ve merkezi vilayeti olmuş, başkent Gebele şehri tam da bu arazide yerleşmiştir. Tarihi Kambisena, Şeki ve Lpina vilayetlerinin bulunduğu Arnavutluğun kuzey-batı topraklarına şimdiki Gürcistan Kanık-Alazan vadileri de dahil olmuştur (foto. 1). İşte bu husus, tarihte bazen belirli tartışmalara, tarihi sahte girişimlere yol açmıştır. Gürcü ve XIX yüzyıl Rusya tarihinde Kuzey-batı Azerbaycan topraklarının tarihini gürcü tarihinin bir parçası olarak sunulması geleneği mevcuttur. Meşhur gürcü tarihçileri M.Canaşvili, N.Berdzenişvili, M.Dumbadze, Q.A.Melikişvili gürcü halkının tarihi Kafkasya Arnavutluğunun Kuzey-batı bölgelerinin etnik yakınlığından bahs ederek, tüm Kahetya arazisini Şekiye kadar, Kanık ve Kabirri çayları dahil Gürcistanın parçasına ait ediyorlar. [Melikişvili, a.g.e., s. 298-299; Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. s. 17-18; Hacıəli. a.g.e., s. 69] Lakin antik dönem kaynaklarının verdiği bilgiler Kuzey-batı Azerbaycanın tarihen Kafkasya Arnavutluğunun vilayetleri olduğunu, bazı gürcü ve rus tarihçilerinin iddialarının esassız olduğunu onaylıyor.

Antik yazarların Kuzey-batı Azerbaycan, yani Kafkasya Arnavutluğunun kuzey-batı bölgesi hakkında yazılarında arazideki vilayetlerin adlarının anılması hususi önem taşıyor. Bu yazarların eserlerinde Saki, Lipinya, Kambisena gibi vilayetlerin Kuzey-batı Arnavutlukta yerleştiği vurgulanıyor. Strabon, Klavdi Ptolomey, Büyük Pliniy, Yefstafi albanların iberlerle Kaspi (Hazar) denizi arasında yaşadıklarını, yani Arnavutluğun batıda İberya ile komşu olduğunu kesin olarak vurguluyorlar. [Strabon. a.g.e., s.475; Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. s.19-20].

“Alban Tarihi” eserinin yazarı M. Kalankatlı da Arnavutluk arazisinin İberya sınırlarından Derbende ve Aras nehrine kadar uzadığını göstermektedir. O, yazısında belirtmiştir ki, Alban hükümdarı Cavaşirin Kambisena ve Kürün diğer kıyısında ata mülkleri bulunuyordu [Kalankatuklu, a.g.e., s.127]. Strabon “Coğrafya” eserinde Kambisenanın ismini anmıştır [Strabon, a.g.e., s. 478]. Arnavutluğun Gürcistan sınırında yerleşen, antik yazarlarda Kambisena, ermeni kaynaklarında Kambeçan denilen vilayetinin Arnavutluğun kuzey-batısında, İberya ile sınırda yerleştiği malumdur. Bu vilayet kuzey-batıda Alazan ve İori nehrinin orta akarından, güneyde Kür nehrine kadar, doğuda ise Alazan, İori ve Kür nehirlerinin mansıbına kadar bir alanı kapsıyordu. Taş-yumrulu Şirek yaylasının yarısı da bu araziye dahildi [Mamedova, a.g.e., s.96]. F. Memmedova kendi araştırmasında bu arazinin siyasi-idari birim olmakla birlikte, kilise-idari birim olduğunu da vurguluyor [Mamedova, a.g.e., s.96]. Arazide mevcut olan hıristiyan mabetlerinin zenginliği araştırmacının fikrini onaylamış oluyor. Büyük Plini "Doğa Tarihi" eserinde yazıyor: "Kür nehrinden başlayarak, tüm ovada Arnavut aşiretleri, sonra iberler yaşıyor; onlar birincilerden Kafkasya dağlarından akıp Kür nehrine [dökülen] Okazan nehri (Alazan nehri - I yüzyılın sonunda Arnavutluk'un İberya ile batı sınırı) ile ayrılıyor"[Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, s. 25-27]. Ünlü Azerbaycan tarihçisi, etnografik, profesör Giyaseddin Geybullayev çeşitli kaynakları inceleyerek aşağıdaki sonuca geliyor: “tarihsel olarak herhangi arazide ilk olarak yerleşen halk aynı dönemde ve sonraki dönemlerde de kendi ismini yaşadığı mekana vermeliydi. Bu açıdan Arnavut halkının Kuzey-Batı Azerbaycan'da da izleri kalmaktadır”. Tarihçi yazıyor: "Alban etnoniminin taşıyıcıları Arnavutluğun kuzey-batı arazilerinde de yaşamışlar. Bu etnonim adı Arnavutluk'un toponimlerinde ve Doğu Gürcistan'da (Alvan çölü) bulundurulmuştur. Alvan kırsalı Kaxetiyanın batısında verimli bölgelerden birini oluşturmaktadır. Ancak Gürcü kaynaklarında Arnavut etnonimi yansımamıştır. Onlarda bu etnonim rani, daha doğrusu aranlılar gibi şekil almıştır. Bu açıdan, şöyle bir fikir söylemek mümkün ki, Gürcistandaki Arnavut ve Alvan kırsalı toponimleri bu noktaların ilk sakinlerinin isminden ortaya çıkmıştır" [Qeybullayev, a.g.e., s. 66]. Araştırmacı fikrini tamamlayarak gösteriyor ki, “Agvan toponimi (alban etnoniminin ermenice deyişi) XIX yüzyılda

ve şimdi de malum: XIX yüzyılda Azerbaycanın Zengezur qəzasında köylerden birine Avganlu deniliyordu. Kolatag akınının Haçın nehrine kavuştuğu yerde, Murov dağının eteğinde “Aqvan duvarı”, Şuşa ve Askeran ilçelerinin Malıbeyli köylerinde Aqvan denilen yıkıntı var; Malıbeyli köyünün mahallelerinden birine Alıvanlar deniyor; Şeki şehrinde de Aqvanlar mahallesi, Gah ilçesinin Lekit köyü arazisinde Alban kalesi var, Ptolomeydeki “Alban kapıları” ve Gebele şehri aynı coğrafi koordinatda (80⁰-47⁰) bulunuyor” [Qeybullayev, a.g.e., s. 67]. Görüldüğü gibi, iddiaların önemliliyi bir daha onaylanmaktadır. Öyle ki, Azerbaycanın bir çok bölgelerinde, özellikle kuzey-batı bölgesindeki etnonim ve toponimlerin varlığı konuya açıklık getirmeye yardımcı oluyor. Vurgulanan bölgede tarihsel olarak inşa edilen dini anıtlar da kendine has unsurları, üslubu ve mimarı özellikleri açısından gürcü mimarisinde esaslı şekilde farklıyor. Mimarlar onaylıyorlar ki, "Kafkasya Arnavutluğunun kuzey-batı arazileri yüksek kaliteli inşaat taşlarına gerektiği kadar sahip değildi. Burada inşaat işi dekoratif işlemeye yatmayan çaydaşı ve çöl taşı ile yapılıyordu. Taş dekorunun azlığı ve sadeliği Kafkasya Arnavutluğunun erken ortaçağ mimarlığını (Lekit (Gah-foto. 2), Mamrux (Gah-Zakatala-foto. 3), Şeki Baş Şabalıd (foto. 4), Gedebey, Ağoğlan (Laçın) ve b.) hemhudut ülkelerin mimarisinden ayıran özelliklerden biriydi. Yapı malzemesinin bu kalitesi siparişçilere kendi ismini sürdürmek ve kiliselerin epigrafyasında tarihi göstermek imkanından mahrum etmiştir. Erken Ortaçağ'da inşaat malzemesi gibi (tuğla, çaytaşı, kaba ve tamamen yontulmuş taşların birlikte kullanılması) taş ve tuğlanın ikisi de geniş kullanılıyordu, bu da ülkenin çeşitli vilayetlerinde taş ve tuğla inşaat tekniğinin yüksek düzeyde gelişmesine neden olmuştur. Bir anıtta yapı taşlarının bu derecede çeşitliliği Ermenistan mimarisi için tamamen yabancıdır, onun için doğal taş tek inşaat malzemesi idi. Bu sözleri Gürcistan hakkında da demek mümkün, burada çaytaşının tuğla ile birlikte kullanımı sadece IX yüzyılda, özellikle Kahetya anıtlarında rastlanıyor, pişmiş tuğla ise XVI yüzyıldan yayılıyor" [Məmmədova, Hacıyeva, a.g.e., s. 261-263]. İlginçtir ki, Kafkasya Arnavutluğu döneminden miras kalan mimari geleneği, XIX-XX yüzyılın başlarına kadar Kuzey-Batı Azerbaycan'da devam etmiş, bu dönemlere kadar inşa edilen en benzersiz anıtlar-ister ev, ister dini, ister ekonomik karakterli yapılar olsun, taş ve tuğlanın çeşitli türlerinin sentezinden oluşan nefis tertibatı ile farklı kılınmıştır.

Dini - Arkeolojik Anıtlar ve Totemist İnançların Onlara Yansıması

Kuzey-batı Azerbaycan arazisinde yayılan arkeolojik anıtlar, onların mahiyeti, maddi-kültür örnekleri ve onların sembolikasının araştırılması, anıtların efsanevi özelliklerinin analizi rus ve gürcü yazarlarının iddialarına cevap vermek için en itibarlı delillerden sayıla bilir. Bu anıtlar Azerbaycan topraklarında bir birini takip ederek halkımızın manevi kültüründe, efsanevi tasavvurunda, örf-geleneğinde, inançlarında kaynayıp karışan ve komple haline gelen dini sistem ve teorileri, mitolojik düşünceni, ilkel dini algılamalardan tek Allahlı dinlere kadarki bütün bir dönemi içeriyor. Azerbaycan'da yaşamış Türk Dili halkların mitolojik düşüncesinde keçi, boğa, yılan, geyik ve bazı kuşlar özel yer almış, bu canlılar kutsanmış, onlarla ilgili inançlar oluşmuştur. Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesinin (Şeki, Gah, Oguz, Kabala illerinin) çeşitli dini-arkeolojik varlıklarını ve onlara yansımış totemlere bağlantılı inançları ve ritüelleri, mitolojik tasavvurları incelemekle, zannımızca, tarihen bu vilayetlerde yaşayan etnik unsurların kimliyinin ortaya konulmasında bir tutanak elde edebiliriz. Bilindiği gibi, Azerbaycan halkının oluşumunda Türkçe konuşan etnosların önemli rolü olmuştur [Qeybullayev, a.g.e. s. 72-76; 346-357]. Ana tarım hayvancılık olan bu etnosların günlük hayatında, yaşam tarzında, dini ve mitolojik tasavvurunda bazı hayvanların vazgeçilmez yeri vardı. İlkel dönemden itibaren bir çok halkların, özellikle türkdilli etnosların efsanevi tasavvurlarında yer alan inançlar özellikle, animizm, fetişizm, puta tapınma, şamanizm, tanrıçılık ve totemizmin çeşitli elementlerini kendisinde belirtiyor. Vurgulanan dinler efsanevi bakış açısının yaranması ile birlikte, toplumun yönetilmesinde, kuralların ayarlanmasında, onun yapısının şekillenmesinde, geleneklerin ve ahlak kurallarının gelişmesinde

önemli rol oynamıştır. Bu ilkel dinlerin içerisinde totemizm çok önemli rola sahip. Totem, kelime olarak, alamet, işaret anlamına gelir. Deyim olarak totem, genellikle ilkel kabile mensuplarının kendilerine akraba saydıkları hayvan bitki veya cansız şeylere verilen addır. Totem kabilenin büyük atası olarak kabul edilir. Aynı toteme bağlı kimseler kendi aralarında evlenemezler. Totem yenilmez. O, tabu kabul edilir. Ona dokunulmaz. Toplumların en ilkel şekli olan klanın inaç ve teşkilatına, bu totem anlayışından dolayı “Totemizm” denilmiştir. Totemizm aslında dini olmaktan daha çok ictimai ve iktisadi bir olgudur. [Tumer ve Küçük, a.g.e. s. 56]. Froyda göre totem klanın babası olmakla beraber, onun koruyucu ruhu, ya da bekçisidir. Klan halkına zor dönemlerde yol gösterir, çocuklarını her zaman savunur ve korurdu. Bunun için aynı toteme inananlara totemi öldürmek, ona zarar vermek, etini yemek, ya da ondan her hangi bir şekilde yararlanmak yasaktı. Bu yasağı her hangi bir şekilde bozan ceza alıyordu. [Froyd, a.g.e. s. 6-7]. Görüldüğü kadarıyla totemizmin mahiyetinde, diğer ilkel ve tevhid dinler gibi, dini tasavvurların ve efsanevi bakış açısının içerilmesi ile birlikte, toplumda yönetme ve ahlak kurallarının da ayarlanması hususi önem taşıyordu. Tam da bu özellik ilkel ve politeist dinlerin uzunca bir dönem boyunca yaşamasına, toplumun sosyal hayatında gerçekleştirilmesine, yeni dinler şekillendikçe önceki dinlerin çeşitli elementlerinin insanların günlük hayatına, evine, geleneğine sirayet etmesine sebep olmuştur.

a) Keçi totemi

Kuzey-batı Azerbaycan arazisinde kutsal, qoruyucu varlık, totem hesap edilen hayvanların tariflerine dini ve arkeolojik anıtlarda, kaya üzerindeki tariflerde, bazı mezar taşlarında, ev eşyalarının üzeri dahil her yerde rastlamak mümkün. Tevhid dinlere ait dini anıtların bir çoğu ilk dönemlerde politeist, özellikle doğa kuvvetlerine sitayişle alakalı yapılmıştır [Məmmədova və Hacıyeva, a.g.e. s. 207, 213]. Bu belirtiye Kuzey-batı Azerbaycanın dini anıtlarının bazılarında rastlamak mümkün. Gah bölgesi arazisinde yapılan Kürmük Mabedini, Şeki Kiş köyünde yapılan Alban mabedini örnek göstere biliriz. Böyle ki, Kürmük mabedi antik dönemlerde Ay mabedi, ilk ortaçağ Kafkasya Arnavutluğu zamanında hıristiyan mabedi, XIX yüzyılın sonlarında- Çarlık Rusya döneminde provaslav kilisesi olarak yeniden inşa edilmiş ve faaliyet göstermiştir. Kiş Alban mabedi (foto. 5) milattan önceki dönemlerde puta ibadet edenlerin mabedi olarak faaliyet göstermekle birlikte, belli dini inançları, özellikle totemizmin belli bileşenlerini kendisinde birleştirmiştir [Kerimov və Sturfel, a.g.e. s. 125.] (foto. 6). Kiş mabedinin içerisinde m.ö. IV-III binyıllara ait keçi kultu ile bağlı kutsal mezarın olması fikrimizi kabuletmiş oluyor. Vurgulamak lazım ki, Kiş Alban mabedi milattan sonra ilk yüzyıllarda İsa peygamberin havarisi Faddeyin öğrencisi Yelisey tarafından inşa edilmiş ve Kafkasyada ilk hıristiyan mabedi olmuştur [Kalankatuklu, a.g.e. s.18].

Arkeoloğlar Nasip Muhtarov ve İntizar Bedelova tarafından yaratılan labirentde X kompozisyada keçi ile birlikte bir mezarda diğer hayvanların- at, koyun, yaban domuzu, dana, kartal, köpek, kedi kemiklerine de rastlanıyor. Vurgulamak isteriz ki, bu arazide arkeoloğ N.Muhtarovun yönetimi ile arkeoloji araştırmalar 1985 li yıldan başlamış ve şimdi de devam etmektedir.

Azerbaycan anıtlarındaki keçi tariflerine Üst Paleolitik ve daha sonraki dönem Gobustan anıtlarında rastlanıyor. Burada çok sayıda tarif edilen dağ keçileri (Çapra ibex) özellikle gerçekçi tarzda yapılmıştır. 1948 li yıllarda İ.M.Ceferzade ilk kez Abşeronda Zire kasabası yakınlarında üzerinde keçi tarifleri olan ayrı-ayrı taşlar bulunmuştur. Bu taşlardan biri hazırda Azerbaycan Tarihi Muzeyinde saklanıyordu. Dağ keçilerinin benzeri tarifleri Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Moğolstanda bulunmuştur. Gobustanda Yazılıtepede, 35 numaralı taşın üzerinde geometrik fiğürlerle ayrılmış keçi tarifi verilmiştir. Rus araştırmacısı A.A.Formozov düşünüyor ki,

vücudunu çizgiler kesen hayvan tarifi sıradan hayvan değil, hayvanların lideri, totem ata ve ya buna benzer bir şeydir (foto. 7) [Fərəcova, a.g.e. s. 7,23,328].

Azərbaycan petroqlifleri¹ içerisinde keçi tariflerine daha çok rastlandığı mekanlardan birisi Gemikaya anıtlarıdır. Gemikaya tarifleri ve buradaki yurt yerleri Nahçıvan arazisinde m.ö. VII-I binyıllarda yaşamış olan eski ahalinin hayat tarzını ve medeni gelişim yollarını takip etmeye izin veriyor. Resimlerin içeriğinde insan, keçi, maral, köpek, öküz, leopar, kurt tarifleri ve çeşitli şartı işaretler dahil [Əliyev, a.g.e. s. 5-67]. 4-cü kaya üzerinde keçi resimlerinde biri durmuş ve başına ip bağlanmış şekilde tarif olunmuştur. Burada keçinin erkek olduğu da bildiriliyordu. Gemikaya anıtlarının görkemli araştırmacısı Veli Aliyev vurguluyor ki, bu resim aynen Nehecirde (Culfa bölgesi) bulunmuş monokrom boyalı kap üzerinde siyah renge çekilmiş şematik keçi resmine benziyor. Nehecir keçi resmi de başına ip bağlanmış şekilde tarif edilmiştir. Burada ipin bir ucundan yakalamış insan resmi de şematiktir [Əliyev, a.g.e. s. 26.].

32-ci kaya üzerinde keçi ile vahşi hayvan (kurt) karşı-karşıya koşulmuştur. Keçi resmi karşı taraftan yarım dairesel planda çizilmiş dalgavari çizgiyle kapsanmıştır. Çizginin yukarı ucu ovalı figürle bağlanmış, aşağı ucu ise üç yönde çatallanmıştır. Vahşi hayvan kulaklarını dikleyip keçiye doğru ilerliyor. Ondan arkada güneş sembolü olan dairesel işaret vardır. Şahtahtıdan bulunmuş nefis nakışlı polikrom boyalı kabın üzerindeki kompozisyallı resimde de vahşi hayvanın (kurt) keçiye saldırısı çizilmiştir [Həbibullayev, a.g.e.s. 88; Əliyev, a.g.e. s. 34].

Bu manzarayı araştıran arkeolog V.Aliyev böyle bir ihtimal vermiştir: “Gemikayadaki bu resimde eski kurt ağzı bağlama büyüsunü belirten sahne gösterilmiştir. Tarif edilen sahnedeki dalgasal çizginin bir uçunun düyümlenmesi kurtun ağzının bağlanmasını, diğer uçunun çatallanması onun yolunu kaybetmesi, güneş sembolü olan daire ise keçinin sabah oluncayadek sağ-salim kalacağını gösteriyor. Demek ki, Gemikaya resimlerinde totemin kötülüklerden korunup, kurtulması ile ilgili ilkel tasavvurlar belirtilmiştir” [Əliyev, a.g.e. s. 34.].

53-55-ci kayalar üzerinde insan ve keçi resimleri vardır. Burada başarılı av, ya da totemin korunması, ona tapmak yansıtılmıştır. Yani keçi totemine başvurulmuştur [Əliyev, a.g.e. s. 39].

Azərbaycan halk masalı olan “Şengülüm, Şüngülüm, Bengülüm” masalında benzer motiflere rastlıyoruz. Böyle ki, kurt hiyle yaparak keçinin yavrularının birini- Şengülümü (diğer bir versiyonda ikisini) yese de, sonda anne keçi boynuzunu demirciye keskinleşdirerek kurtla savaşıyor, yavrusunu (ya da yavrularını) kurtun karnından sağ-salim şekilde çıkarıyor [http://www.kitabxana.net/files/books/file/1256030462.pdf].

Arkeolojik anıtların eski, aynı zamanda önemli tiplerinden olan kayaüzeri tarifleri-petroqlifleri ilk defa görkemli Azərbaycan arkeologu İ.M.Ceferzade keşif etmiş ve araştırmıştır. O, geçen asrın 30-lu yıllarının sonunda bakü yakınlığında yerleşen Gobustanda fazlasıyla

¹ Arkeolojik anıtların eski, aynı zamanda önemli tiplerinden olan kayaüzeri tarifleri- petroqlifleri ilk defa görkemli Azərbaycan arkeologu İ.M.Ceferzade keşif etmiş ve araştırmıştır. O, geçen asrın 30-lu yıllarının sonunda bakü yakınlığında yerleşen Gobustanda fazlasıyla petroqlifler bulunmuştu. Daha çok türkdilli halklarda totem gibi kabul edilen kurdun keçi totemine mağlup olmasının fikrimizce bir sıra sebepleri var. Öncelikle keçi ilk baharı, güneşi, artışı, bolluğu, kurt ise kışı, bitmeni, açlığı, vahşi kuvveti sembolize ediyor. Tarihin ilk dönemlerinde, kış aylarında bu insanları sütü, eti ve derisi ile belalardan kurtaran, açlıktan koruyup, yaşatan vasitelerden biri de keçi olmuştur. İnsanların ilk düşüncelerinde soğuk, don, kış tabiyatı yoksullaştırdığı, çıplaklaştırdığı, kosalaştırdığı için düşman olmuştur. İkinci taraftan keçi ilk evcilleştirilen hayvanlardan olduğundan efsanevi tefekkürde liderliği ele almış ve uzun süre de koruyup saklamıştır.

petroglifler bulunmuştur. Daha çok türkdilli halklarda totem gibi kabul edilen kurdun keçi totemine mağlup olmasının fikrimizce bir sıra sebepleri var. Öncelikle keçi ilk baharı, güneşi, artışı, bolluğu, kurt ise kışı, bitmeni, açlığı, vahşi kuvveti sembolize ediyor. Tarihin ilk dönemlerinde, kış aylarında bu insanları sütü, eti ve derisi ile belalardan kurtaran, açlıktan koruyup, yaşatan vasitelerden biri de keçi olmuştur. İnsanların ilk düşüncelerinde soğuk, don, kış tabiyatı yoksullaştırdığı, çıplaklaştırdığı, kosalaştırdığı için düşman olmuştur. İkinci taraftan keçi ilk evcilleştirilen hayvanlardan olduğundan efsanevi tefekkürde liderliği ele almış ve uzun süre de koruyup saklamıştır.

Bununla alakadar profesör Ramazan Gafarlı biraz farklı fikirdedir. O yazıyor: “İlginçdir ki, gelişimin çeşitli dönemlerinde “Köse-keçi” efsanevi dünya halklarının çoğunun folklorunda kendine yer eden “Kurt ve yedi yavrusu” (Azerbaycanda “Şengülüm, Şüngülüm, Bengülüm”) masalına dönüşmüştür. Masalda ilk hayalle bağlanan noktalar çoktur: keçinin yavrularının ölüp dirilmesi, anne keçinin maddi nimetleri tabiyatdan hazır şekilde alması (“boynuzumda ot getirdim, göğsümde süt getirdim.”) ve başkasının yardımı ile (demircinin boynuzunu keskinleştirmesi), kendisinden güçlü düşmanı yenmesi ve b. Kösenin kurtun yerine geçmesi ise masalın gelişimin sonraki döneminde çocuklara söylenmesinden ileri geliyor. Dedelerimiz bilerek hadiseleri efsanevi zaman ve efsanevi mekandan çıkarıp, bebeklere tanıdık olan mekana-ormana (ormanda kurt en vahşi hayvandır) aktarmışlar [Qafarlı, a.g.e. s. 24].

b) Öküz totemi

Azerbaycan halkının efsanevi tefekküründe, totemist düşüncelerinde öküz imgesi hususi yer kaplıyor. Eski Gobustan anıtlarından tut ilk ortaçağ dini, arkeoloji anıtlarda, özellikle çeşitli ev eşyaları ve kab üzerinde bu totemin izlerine yeterince rastlamak mümkün. Gobustandaki bazı ilkel öküz tariflerinin geniş yüzü, dalgalı boynuzları, kürek gibi farklı alametleri yeterince gerçek gösteriliyor. Bu tariflerde öküzlerin tip farkları aydın görünüyor (foto. 8-10). Öküz tarifleri eski tayfa ve halkların öküze sitayışı ile bağlı müşahedeler için çok değerli malzemelerdir. Azerbaycan arsa motifleri Ukraynanın güneyinde Certomliks kurganında bulunmuş altın mühür üzerindeki bağırarak öküz tarifi ile bazı benzerliğe sahiptir. Sonrular, tunç döneminde çeşitli altın, gümüş, tunç süs eşyalarında ve kablarda öküz tariflerine sürekli rastlanıyordu. Maykop kurganının araştırılması zamanı gümüş kab üzerinde öküz tarifleri, tunç fiğür şeklinde ve öküzleri yan plandan tarif eden altın yassı nişanlar şeklinde heykel tarifleri bulunmuştur. Antik Mısır, Şumer, Babilistan, Assurya, Hett ressamlarının öküz tarifli eserleri malumdur [Fərəcova, a.g.e. s. 21-22].

Şunu da vurgulamak lazım ki, küçük heykellerin hazırlanmasında önem öküz heykellerine veriliyordu. Eneolit ve tunç döneminde Azerbaycan arazisinde öküzler çiftlikte önemli rol oynuyordu. Bazı araştırmacılara göre, bu tapma hayvancılığın hami erkek ilahiliği ile alakalıdır. Aynı zamanda, bu, Şortepe, ve Kültepe bulguları ile- tunç ve demir dervi anıtları olan öküz başı şeklinde hazırlanmış ocak altları ile, ayrıca öküz başı ile onaylanıyor. Bu devrin küçük öküz figürleri Gazah bölgesi Baba Derviş yaşam alanından ve Çeçenistanın Sərgənyurd kampından elde edilmiş bulgulardan malumdur [Ferecova, a.g.e. s. 22-23].

Nahçıvan'da Gemikaya 21-ci kaya üzerinde sol tarafta hareket eden birkaç hayvan tarifi vardır. Arkeolog V.Aliyev vurguluyor ki, “Gemikaya için tipik keçi resimlerinden farklı olarak, bu resimler bir nevi dağ keli ve ya öküz tarifini hatırlatıyor. Hayvanların boynuzlarının dairesel şekilde verilmesi ihtimal ki, kadim Nahçıvan tayfalarının esas inamı olan güneşe tapma ile bağlıdır. Böyle ki eski totemler hem de güneşin yer üzerinde taşıyıcıları sayılmıştır. Bu tariflerde sanki insanların hayatının korunması, onlara ışık, hayat için sıcaklık, hararet ve gelecek arzulanıyor” [Əliyev, a.g.e. s. 29-30]

35-ci kaya üzerinde sağ tarafa hareket eden durumda öküz resmi tarif edilmiştir. Gemikaya öküz resimleri ile ikinci Kültepe eski yaşam alanının orta Tunç devri tabakasından bulunmuş polikrom boyalı kabın üzerindeki öküz resimleri arasında yakın benzerlik vardır. Bu rəsimler eski Nahçıvan kültürü için tipik tarif motifleridir [Əliyev, a.g.e. s. 35].

Gemikaya öküz tariflerini m.ö. III binyılın sonları II binyılın başlarına ait etmək mümkün. Gemikayada yalnız öküz resimlerinin tarif olunması öküz totemine sitayişle alakalıdır. [Əliyev, a.g.e. s. 35].

Nahçıvan arazisinde, hem de bütün Azərbaycanda yaşamış olan eski tayfalar arasında daha m.ö. IV-III binyıllarda, yani ilk Tunç devrinde öküz totemine tapmaq çox güclü olmuşdur. I Kültepe ve II Kültepe, Şortepe, Maxta ilk Tunç devri eski yaşam alanlarının Kür-Araz medeniyeti tabakalarından bulunmuş kil ocak kurguları bunu isbat eden malzemelerdir. Bu totem güç, hayat kaynağı ve verimlilik sembolü sayılmıştır [Əliyev, a.g.e. s. 35-36].

2008-2009 lu yıllarda arkeolog Nasip Muhtarovun liderliğı ile Oguz bölgesi Kerimli belediyesi arazisinde yapılan arkeolojik kazılar zamanı m.ö.XII-XI yüzyıllara ait mezarların birinden altından hazırlanmış ziynet eşyaları ile birlikte altından öküz başı bulunmuşdur. Şeki bölgesi arazisinde (Fazıl köyü) Tepebaşı nekropolunda m.ö. IV-III yüzyıllara ait edilen 2 numaralı mezardan insan iskeleti ve saksı kaplarla birlikte komple halde öküz iskelesi, onun ayak tarafında koç ve koyun kemikleri bulunmuşdur. [Muxtarov və Bədəlova, a.g.e. s. 114-120]. Şeki şəhərindən bir kaç kilometre güneyde yer alan Küdürlü ve Yoncalı eski yaşam alanlarındakı kurganlarda da öküzün tam ya da parçalanmış halde defnedilen kemiklerine rastlanıyor. Fazıl Tepebaşı nekropolunda antik devre ait kil kapların içerisinde kulplu boynuz şekilli (öküz, keci, koyun boynuzu) kaplar çoğunluk gösteriyor. Böyle bir kanaate geliniyor ki, çeşitli mezar ve kurganlarda bulunmuş öküz kemikleri ve iskeletleri Azərbaycanda eneolit devrindən itibaren öküzə tapmanın mevcudluğunu isbat ediyor.

Avesta'da Boğa, Boğanın ruhu ve gebe ineğin ruhu terennüm edilir; insanın yenilmezliğı, güç-kuvvet timsali, hem de döl, bereket sembolü olan bu hayvanların ruhuna kelimeler söyleniyor, dua okunuyor, tanrıya yalvarılıyor vb. yapılıyor. Mesela dualardan biri Boğanın ruhuna okunuyor; Boğa sığır ve berekete inam ve bu anlamda Hürmüzdün yardımcıları olarak gösteriliyor. Boğanın ruhu, şüphesiz halkın servetinin sembolüdür. [Əlibəyzadə, a.g.e. s. 49].

Öküz kultu ile bağı makamlara sözlü halk edebiyatı örneklerinde de rastlaya biliriz. Sadece iki bayatını sunmakla fikrimizi netleştirmek isteriz:

Kara kelim ağır gidiyor,	Kotan altta, can öküz,
Öküzlerden yan gidiyor.	Yurdum-yuvam han öküz.
Gece-gündüz çalışıyor,	Yastık boynunu ezen zaman,
Tırnağından kan gidiyor.	Kör olaydım ben öküz.

[Nəğmələr, Alqışlar, İnanclar. s. 29]

Onu da vurgulamak isteriz ki, öküz kultunun belli elementlerine şimdi de Kuzey-batı Azərbaycanda tesadüf olunuyor. Mesela Şekin Ohut köyünde evlerin bazıları duvarında ve ya kapısının başında evi kötü ruhlardan, nazardan korumak düşüncesiyle öküz ve ya inek başları, Kış köyünde ise onun bir parasını ve ya boynuz asılıyor. (foto. 12-15)

c) Maral totemi

Azərbaycanda totem hesab edilən heyvanlardan biri olan maral tarifi­nin ilk örneklərinə Gobustan kəşiflərinə rastlanılır. Gobustan petroqliflərinin araş­tırmacılarından olan Melahət xanım Fəreçova monografisində tariflərlə bağlı aşağıdakılara diqqət etmişdir: “Gobustanın Böyüktaş, Küçüktaş və Çingirdağ dağlarında maral tariflərinin gerçəkçiliği böyük ilgi çəkir (foto. 16) Bu tariflərin gerçəkçiliği kəndi doğruluğu ilə insanı hayran edir. Cervus elaphus maral Oqilby nəci maral tariflərinə son pleystosen devrinin kəşifçisi sənətində yətinə rastlanılır. Bu bəkidən kəşifçisi rəsmlərə Azərbaycanın tüm bölgələrində rastlamək mümkün. Maralların sənətsal- ifadəli imgələrini Yazılıtepedə görmək mümkün” [Fəreçova, a.g.e. s. 23].

Berlin muzeyində və Ermitajda Koban və Maykop kultürünə ait olan, həm də Skif kurganlarından bulunmuş tunç, gümüş və altın üzərində maral tarifləri tutulur [Fəreçova, a.g.e. s. 23].

Gemikayada 33 və 34-cü kəşif üzərində m.ö. II binyılın başlarına ait edilən keçi, maral, vahşi heyvan, öküz rəsmləri və şərti işarələr oyulmuşdur. Arkeolog V.Aliyev vurğulur ki, “Gemikaya maral rəsmi Şərur bölgəsinin Yayçı köyü ərazisindəki orta Tunç devri nekropolundan bulunmuş monokrom rəngli kəşif üzərindəki maral rəsmi ilə tam bənzərlik göstərir. Ayrıca bu ərazidə tunçdan hazırlanmış maral fiqürü bulunmuşdur” [Əliyev, a.g.e. s. 35]. Görkəmli alim, 42-ci kəşif üzərində tarif edilən maralın boynuzundakı üç çıxıntı artışı, bolluqla əlaqədar olduğunu ihtimal edir [Əliyev, a.g.e. s. 37]. Fransanın Glozel Muzeyində tutulan kitəblərdən biri üzərində aşağıdakı yazı vardır: “ Ateşə inanırken tek tanrıyı buldular”. Bu kitəblərin Prototürklərə ait olduğu bildirilir. İlginçdir ki, bu ifadə Geyik (maral) rəsmi üzərində yazılmışdır [Əlibəyözadə, a.g.e. s. 30].

Mərkəzi Türkiyənin kuzeyində, m.ö. IV-III binyıllara ait Alaca Huyuk nekropolundakı məzarlardan birindən (padişah məzarı hesab edilən məzardan) təqribən m.ö. 1250 yılında konulan üç heyvan fiqürlü bayraq başı bulunmuşdur. Efsəvi dünya modelini bəldirən mis fiqürün orta yerində maral, onun hər iki yanında bir tənə öküz fiqürü yer alır. Öküzlər maral fiqüründən iki dəfə küçükdür. Bu işarət araş­tırmacıların geyiğin baş totem olması kənatinə gətirir [Qafarlı, a.g.e. s. 294-295].

1999 sənəsində arkeolog N.Muhtarovun liderliyi ilə Şekin Daşöz kəşif ərazisində, “Cıdır düzü nekropolu” denilən eski məzarlıqta istihbarat- kazı işləri yapılan zaman kurganlardan birində eski “Şəki geyiği” “Şəmxor geyiği” ilə vücut hissədə bərabərlik olsa da, onun başının duruşu- mağrurluğu, korkusuzluğu və bir tutacağa bağlanması ilə fərqli kəlinir ki, bu da hakimiyyət simvolu olmasıdır. İlk Tunç devrinin sonu- orta Tunç devrinin başlarına ait edilən bu fiqür Azərbaycanda bəlli səviyyəyə gəlmiş ordunu, devleti, hakimiyyəti sərbəlləz edir [Qafarlı, a.g.e. s. 295-296].

Taşöz- Şəki geyiği və Oğuzdan bulunən öküz başı (kəşif) hakimiyyət simvolları kəndi sırasında m.ö. II binyılda bu heyvanların onqon, hami varlıq gibi kutsallaşdırıldığını göstərir.

d) Yılan totemi

Azərbaycanın kəşifçisi tariflərinin xüsusi arsalarından biri olən yılan tariflərinə sərbəlləz rastlanılır. Onlara Abşeron və Dübəndi kəşiflərində təsadüf edilir [Fəreçova, a.g.e. s. 25].

Nəçivəndə-Gemikayada 71-ci və 72-ci kəşiflər üzərində heyvan, adam, və yılan rəsmləri tarif edilmişdir. Hər iki tarifdə adamların başı dairəvi şəkildə verilmişdir. (foto. 19-20) Bu səhnədə sənki döl (doğum) artışı ilə əlaqəli rəmzi mənə arz edən tarif edilmişdir. Yılan kəşifçisi qüvvət gibi verilmişdir. [Əliyev, a.g.e. s. 45].

Yılan totemine inam eski Nahçıvan tayfaları arasında geniş yayılmıştır. M.ö. III-I binyıllara ait eski yaşam alanlarından ve mezar anıtlarından bulunmuş tunç bilekliklerin ve kolyelerin bir kısmı yılan şeklinde hazırlanmıştır. [Əliyev, a.g.e. s. 46]. 2008-2009 lu yıllarda arkeolog Nasip Muhtarov tarafından Oguz bölgesi arazisinde bir numaralı kurgandan çeşitli kuş fiqürleri ile birlikte yılan fiqürleri de bulunmuştur (foto. 22-23). Totemizmi anlatan gilden hazırlanmış bu pütlerin m.ö. XIV-XII yüzyıllara ait olduğu vurgulanıyor [Muxtarov və Bədəlova. a.g.e. 2008, s. 33-35].

Oguz-Derezemin arazisinde m.ö. XI-VII yüzyıllara ait mezarlardan birinden üzerinde yılan resmi olan bardak bulunmuştur. Sonra yılan ve başka dini motifler seramikde olduğu gibi diğer sanat tiplerinde de gittikçe fikir önemini ve tarif tamlığını kayb ediyor, şekilce çarpıtılarak süs şekile dönüşüyor.

Anadolu yarımadasının eski halklarında hesap edilen lidyalılara göre, yılan- yerli toprağın yavrusudur, at ise, bu toprağa düşman ve yabancı olan bir şeydir. Herodot aynı zamanda onları Asyada en güçlü, at sırtında savaşıyor, en güzel at süren halk gibi tarif ediyor [Herodot, a.g.e. s. 42, 43].

Yılan imgesi bazen yıldırıma benzediği için yıldırım ilahesi, yağmur ve verimlilik sembolü gibi, bazense yuvarlak halde Güneş sembolü gibi kutsallaştırılmıştır [Paşayeva, a.g.e. s. 71]. Yılanla ilgili bunu belirtmişler ki, vakti zamanında Şekide titiz ve saf aileler evlerinde iki yılan (beyaz ve siyah) bulunduruyorlardı. Bodrumda yaşayan yılanlar sürekli bahçede görünüyor, onlar için konulan sütü içiyorlardı. Eve uğur getirirdiler. Öyle ki, ailede ayaklanma olursa, ahlak normaları bozulursa, yılanlar da küserek başka yerlere gidiyorlardı [Şəki folkloru I cild, s. 88].

Yılanla ilgili birr çok efsane ve inançlar Azərbaycanın Garabağ bölgesinde de geniş yayılmıştır. Onlardan bir kaçını takdim ediyoruz: “ Dünyanı su kaplarken Nuh Peygamber gemiye minip gidiyormiş. O anda gemiden delik açılıyor. Yılan geminin deliyine giriyor, geminin suyla kaplanmasına izin vermiyor; gül kokusuna, insan nefesine gelen ilanlar vardır, onları öldürmek günahdır. Garabağda Zengilanda Sobu denen yerde yılan ocağı vardır. O ocaktan toprak alıp, bezle kaplayıp cocuğun yakasına dikiyorlar. Bununla kötü nazardan korunacağına inanıyorlar. [Bu yurd bayquşa qalmaz. s. 34-39]

Yılan totemi zaman geçdikçe kendi önemini itiriyor. Hatta sonralar kötü imgeye dönüşüyor. Halk deyimlerinde “yılanın beyazına da lanet olsun, siyahına da”, “yılan yıldız görmese ölmez”, “yılanı yaralı bırakmazlar”, “yılan kabuğunu değiştir, karakterini değişmez”, “yılan yavrusunu da çalır”, “yılan her yere eğri gitse de kendi yuvasına doğru gider”, “yilandan konuşarken yüreyinde hangi arzun varsa ona kavuşursun” gibi ifadelerin yer alması efsanevi tefekkürde yılanı ikili karaktere sahip olduğunu gösteriyor.

Avestanın ilk bölümünün başlarında sarı yılanların ve devlerin Ahriman tarafından yaratıldığı vurgulanıyor [Əlibəyzadə, a.g.e. s. 41;85].

e) Totem kuşlar

Azerbaycanda kaya üzerinde kuş tarifleri azbulunan arsalara aittir. Gobustanda Böyüktaşda az sayıda bu tariflere rastlanıyor. (foto. 21) [Ferecova, a.g.e. s. 25, 332].

Gemikayada 78-ci kaya üzerinde kuş resmi sağ tarafa hareket ederken tarif olunmuştur. Duruşu Kekliğe benziyor. Kültepeden ve Gızılburun nekropolundan bulunmuş orta tunç devri kültürü için tipik boyalı kapların (m.ö. II binyılın başları) üzerinde keklik resmi renklerle çizilmiştir. Tariflere münasebet bildiren arkeolok V.Aliyev vurguluyor ki, Ular keklik Ordubad arazisinde yaşayan ahali arasında mukaddes kuş gibi tanınıyor. Buna göre de ular resmi Gemikayada diğer eski totemlerle birlikte tarif olunmuştur. [Əliyev, a.g.e. s. 47-48].

Kuzey-batı Azerbaycan arazisinde yapılan arkeolojik kazılar zamanı çeşitli hayvan fosilleri ile birlikte kuş kemiklerine, hem de kuş fiqürlerine ve kuşları sembolize eden zoomorf tipli kablara rastlanıyor. Mesela: 2008 li yılda Oguz bölgesi Kerimli belediyesi arazisinden bulunan m.ö. II binyılın ortalarına ait kurganın içinden nakışlı ve nakışsız, siyah, gri ve monokrom renkli kablara birlikte kuğu, güvercin, bülbül, kaz, ördek, yılan, ejderha fiqürleri bulunmuştur. Arkeolog N.Muhtarov vurguluyor ki, bilgelik, hamî, verimlilik inamını sembolize eden yılan, saadet ve aile birliyini, kainatı belirleyen kuş fiqürleri bu bölgede ilk defadır ki, bulunuyor. Buradan bulunmuş hakimiyet sembolü olan kuş fiqürlü tunç standart hususi vurgulanmalıdır. [Muxtarov və Bədəlova. a.g.e. 2008, s. 33-35].

Fazıl labirentindeki mezarların bazılarında kuş kemiklerine tesadüf ediliyor. Buradaki mezarlardan birinde kuş başlı erkek ve kadın fiqürleri bulunmuştur. Kuş başlı erkek fiqürünün üzerinde küçük köpek fiqürü de vardır. (foto. 24) Bu buluşlar isbat ediyor ki, m.ö. XIII-VIII yüzyıllarda vurgulanan arazide, hem de bölgede, bu hayvanlara hem kult kimi, hem de totem olarak bilinirmiştir ve yerli etnoslar defnetme zamanı inanç sistemine uygun şekilde kullanmışlar.

Totemlere inamın mevcutluğunu gösteren olgulardan biri de bazen ölümlerin mukaddes hesap edilen hayvanların derisine sarılarak defn edilmesidir. R.Gafarlı bu olguyla ilgili yazıyor:

“İlk inançlarda insan öldükten sonra onu ancak totem hesap edilen hayvanın derisine sarıyorlardı (bazen totem olarak çok küçük hayvan ya da kuş hesaplanıyordu. İnsanı onun derisine sarmak mümkünsüzleşiyordu. Bu halde o kuşu ve hayvanı da ölü ile birlikte defn ediyorlardı)... ilginçtir ki, qurbankesme de “ölünün deriye sarılması”ndan doğan efsanevi tefekkürden yaranmıştır. Böyle ki, ilk anlar hayvanı canını derisine sardıkları ölüye vermek için kurban kesiyorlardı. Başka sözle, kurban kesilen hayvanın geri kalan ömrünü ölüye bağışlasınlar. Bu ömrü öbür dünyada devam ettirsin. Son illerde Şeki-Gah bölgelerindeki kurganların açılması gösterdi ki, bizde de ilk çağlarda ölünü deriye sarma ritüeli yapılmıştır” [Qafarlı, a.g.e. s. 125-128].

1948 yılında Mingçeçevirde bulunan, arkeoloğlar tarafından V-VI yüzyıllara ait edilen dini mabedin-alban kapitelinin yan yüz tarafında dik uzanan bir bitki etrafında simetrik tarzda yapılmış iki tavuskuşu fiqürü tarif olunmuştur. (foto. 27) Tavuskuşlarının her ikisinin boyunlarından sanki havada uçan uzun baftalar asılmıştır. Vurgulayalım ki, Azerbaycanda ilk defa simetriyaya Tunç devrinde çekilmiş oyma resimlerde müracaat ediliyor. Simetrik şekilde karşı karşıta durmuş insan, hayvan fiqürlerine bu devirde çekilmiş resimlerde rastlanıyor [Əfəndiyev, a.g.e. s. 8-10].

Simetrik üslupda yapılan kuş tariflerine XIX-XX yüzyıla ait mezartaşılarda az sayıda olsa da tesadüf edilir. Böyle ki, Şeki şehrinin Memmed Efendi ve Hoçik denen mezarlıklarda uygun olarak, simetrik şekilde yüz yüze durmuş iki güvercin (foto. 25) ve iki bülbül (foto. 26) tarif edilmiştir. Bu tariflerin zamanında hangi maksadla oyulduğu hakkında elimizde açık ne net malumat yoktur. Lakin Azerbaycan folklorunda güvercin tarifi barışın, huzurun, bülbül ise aşığın, cennet quşunun sembolüdür. Onu da vurgulamak isteriz ki ilk devirlerde farklı olarak, tarifler tedricen taklidi karakter alıyor, oyma tariflerindeki sembolik nakış örneklerine dönüşüyor, yenilik ve orjinallik kaybolmağa başlıyor [Əfəndiyev, a.g.e. s. 8-13].

Azerbaycan folkloründe kuşlarla ilgili yeterince rastladığımız makamlar vardır. Azerbaycan masal ve destanlarında Simurg, Kimya kuşu, Horoz ve diğer kuşlara rastlanıyor. Bu imgeler sihirli kuvvetler olmakla birlikte, hayırseverliği, hamiliği sembolize ediyor. Kuşlar aynı zamanda insanlara servet, hakimiyet bahşediyor. Deyimlerimizde “devlet kuşu” ifadesi sebepsiz yer almamaktadır. [Yaşayan efsaneler. Toplayıcı; Paşayev, s. 34]. Yakutlarda Kuğu ulu nine imgesinde gösteriliyor. [Seyidov, a.g.e. s. 23].

Kadim Mezopotomya ahalisi totem tasavvurlarını-yani hayvanlara tapınmanı korumuş ve yaşatıyordu. Allahları da farklı hayvan görkeminde tasavvur ediyorlardı. Mesala; Marduk efsanevi ejderha, qrifon, tebabet ilahesi Qula-köpek, kayyum, hayırsever ruhlardan şedu və lamassu kanatlı boğa, yahut insankafalı aslan gibi tasavvur olunuyordu. Mısırdaki olduğu gibi, şumer allahları da ibadetleri ile bağlı olan hayvanların üzerinde tasvir ediliyordu. [Yusifov, a.g.e. s. 128].

Sibirya türklerinde beyaz keçiye geyik nişaneli oldukları için (çenelerinde beyaz kılları olduğuna göre) Ay ilhesi olarak tapınıyordu. Eski türk inancına göre beyaz kıllar koruyucu kuvvet olarak mukaddes hesap ediliyordu. Azerbaycan halkının da dini-efsanevi tasavvurlarında öküz, keçi, geyik gibi hayvaan imgeleri Ayın, at, aslan, yılan, horoz vb. İse Güneşin sembolü olarak ilahileştiriliyordu. Beyaz ve sarı renkler Ayın, kırmızı Güneşin sembolü olmuştur. [Paşayeva, a.g.e. s. 70-71].

Çin Sincan Sosyal Bilimler Akademisi Dini Araştırmalar Enstitüsü işçilerinden biri olan Li Jin Xin Uygurlar arasındaki Yer-Su inançlarını ifade ederken ateş, güneş, ay, yıldız, şimşek gibi tabiyat olaylarına inançlar olduğunu ifade etmiştir. Uygurlar arasında kurt, geyik, at v.b. hayvanlara tapınmaların olduğunu, bunun için de onların İslam Öncesi dini inançlarında Totemist unsurların görüldüğünü ileri sürmüştür [Abudukelimi, a.g.e. s. 21-22].

Kuzey-batı Azerbaycan arazisinde totemizmin elementlerini, alametlerini, karakterlerini araştırırken böyle kanaate gelmek mümkün ki, mukaddes hesap edilen çeşitli hayvan ve kuşların tarifinin Gobustan, Gemikaya gibi eski yaşam alanlarında, petrogliflerde geniş yer alması Azerbaycan arazisinde yaşayan ilk etnosların etrafı alemi, doğayı seyrin, hayvanlarla temasın neticesidir. Tarifler arazide yaşayan yerel kabile ve tayfaların hayat tarzının, ilk bakış açısının, efsanevi tefekkürünün ürünüdür. Bu bakış açısı, efsanevi duyum sonraki devirlerde bir az da gelişerek, farklı dini ve arkeolojik anıtlarda, maddi-kültür örneklerinde, folklor örneklerinde yaşam özelliklerini devam ettirmiş, kendi sırasında onların daha da zenginleşmesinde eşsiz mülk sahibi olmuştur. bu da doğaldır ki, Azerbaycana kenardan olan medeni, siyasi ve ekonomik tesirler yerel etnosların maddi ve manevi kültürüne etki göstermiş, karşılıklı ilişkiler formallaşmış, birim halkın, dini duyguların, uygarlığının gelişimi gerçekleşmiştir. Bununla böyle, halkımızın tarihen yarattığı ve geliştirdiği ritüeller, gelenekler, inanç sistemi türk kültürünün parçası olmakla birlikte, kendinehaslığı ile seçilerek, hiç de kenar müdahalenin, ya da herhangi etkinin neticesine dönüşmemiştir. Kuzey-batı Azerbaycanın dini-arkeolojik anıtların, onlarda tezahür eden inançların, hem de tetemlere bağlı inançların ışığında katıyiyetle söyleye biliriz ki, eski dönemlerden itibaren bölgede yaşayan etnoslar Azerbaycan halkının bir parçası, onun yarattığı maddi ve manevi kültür ise, Azerbaycan kültürünün bir parçasıdır.

Sonuç

Türk-Azerbaycan mitolojisinde mevcut dini gelenek ve inançlar sadece kapalı bir sistem yaratmamış, komşu halklarla iletişim ve kültürel alakalar zemininde daha da zenginleşmiştir. Bu inanç sistemi ve ritüeller türklerle iletişimde olan halklara da sirayet etmiş, bu halkların efsanevi düşünce tarzının gelişiminde, örf-geleneklerin formallaşmasında, inanç sisteminin gelişiminde belli rol oynamıştır.

Bölgede İslamın yayılması ile dini anıtların derlenmesinde, insanların dini bakış açısında, efsanevi gelişiminde esaslı değişiklikler oluyor. Bununla böyle, İslam dininin diğer türk halkları dahil Azerbaycan arazisinde, geniş yayıldığı ve rakabetsiz, yegane itikat edilen dine çevrildiği dönemlerde bile çeşitli doğa unsurları ile, bazı hayvanlarla ilgili inançlar sistemi saklanılmış, totemizm dahil ilkel dinlerin, çeşitli elementleri yaşatılmıştır.

Halkımızın belli tarihi devirlerde ister politeist (puta tapınma, animizm, fetişizm, totemizm, oda tapınma), ya da monoteist (hıristiyanlık, göktürk inanç sistemi və İslam) dinlərə sitayiş etməsinin izləri inançlarda, deyimlərdə, folklor örnəkleri və maddi kùltür örnəklerinde kendi izini korumakla birlikdə, dini və arkeoloji anıtlarda da kendisini belirtmişdir.

KAYNAKÇA

- Abudukelimi Bumairimu, *Uyğur Türklerinin dini inanışları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Əfəndiyev, Rasim, *Daşlar danışır... Neolit dövründən XIX yüzilliyədək*, Bakı, 1980.
- Əliyev, Vəli, *Gəmiqaya abidələri*, Bakı, Azərnəşr, 1993.
- Azərbaycan folkloru antologiyası*, IV cilddə. Şəki folkloru I cild. Bakı, 2000.
- Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, Bakı, 1993.
- Bu yurd bayquşa qalmaz. Qarabağ bölgəsinin folklor nümunələri. Bakı 1995.
- Elməddin Əlibəyzadə, *Ana kitabələr*, Bakı, 1996.
- Fərəcova, Mələhət, *Azərbaycan Qayaüstü incəsənəti*, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. «Aspoliqraf» Bakı 2009.
- Froyd, Zigmund, *Totem və tabu*, Bakı, 2012.
- Hacıəli, Ş., *Şimal-Qərbi Azərbaycan: İngiloylar*, Bakı, 2007.
- Həbibullayev, O., *Kültürdə arxeoloji qazıntılar*, Bakı, 1959.
- Herodot, *Tarix*, Bakı, 1998.
- Kalankatuklu, Moisey, *Alban tarixi*, Bakı, 1993.
- Kerimov, V.-. Sturfiel, B., *Kiş*, Bakı, 2003.
- Mamedova, Farida, *Politiçeskaya İstoriya i İstoriçeskaya Qeoqrafiya Kafkazskoy Albanii (e.ə.III-b.e.VIII əsri)*, Bakı, 1986.
- Məmmədova, Gülçöhrə - Hacıyeva, Səbinə, *Qədim və Erkən Orta Əsrlər Dövründə Azərbaycan Memarlığı*, I Cild, Bakı, 2013.
- Melikışvili, Q. A. K., *istorii drevney Qruzii*, Tbilisi 1959.
- Muxtarov N., Bədəlova İ., *Azərbaycanın Şimal-qərb rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar (Şəki, Qax, Oğuz)*, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, 2012.
- Muxtarov N., Bədəlova İ., Kərimli kurqanları, *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı 2008.
- Nəğmələr. İnanclar. Alqışlar. Bakı, 1986.
- Paşayeva, Məhəbbət, “Azərbaycanlıların qədim dini mifik təsəvvürlərində kosmoqonik inamların yeri”, *Folklor və etnoqrafiya Beynəlxalq Elmi Jurnal*, Bakı, 2005.
- Paşayev, Sədnik (Toplayanı), *Yaşayan əfsanələr*, Bakı, 1973.
- Qafarlı, Ramazan, *Mif və Nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə)*, Bakı, 1999.
- Qeybullayev Q. A. K., *Etnoqenezu Azerbaydjansev*. Baku, 1991.
- Seyidov, Mirəli, *Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları*, Bakı, 1983.

Strabon. *Qeoqrafiya*. Perevod Stratanovskoqo Q.A.Moskva, 1964.

Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, 2011.

Tumer, Günay - Küçük Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, III. Baskı, Ankara, 1997.

Yusifov, Yusif, *Qədim Şərq tarixi*, Bakı, 2007.

<http://www.kitabxana.net/files/books/file/1256030462.pdf>

ÇİZİM VE FOTOĞRAFLAR

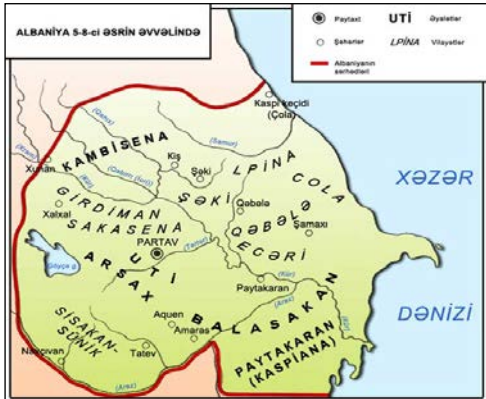

Foto. 1: Kafkasya Albaniyası

Foto. 2: Gah-Lekit mabedi

Foto. 3: Mamruh mabedi. Gah-Zakatala

Foto. 4: Şeki. Baş Şabalıt (mabedi) köyü

Foto. 5: Kiş Alban (Arnavut) mabedi

Foto. 6: Kiş mabedinde keçi kultu.
M.Ö. IV-III binyıl.

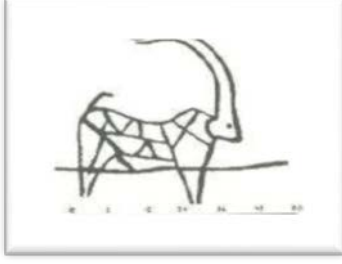

Foto. 7: Gobustan. Büyüктаş dağı. Keçi tarifi

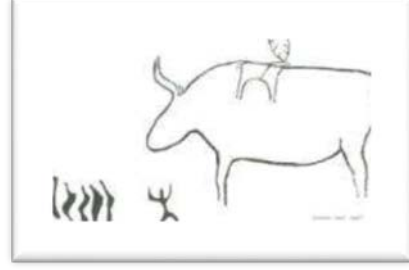

Foto. 8: Gobustan. Büyüктаş dağı. Boğa tarifi

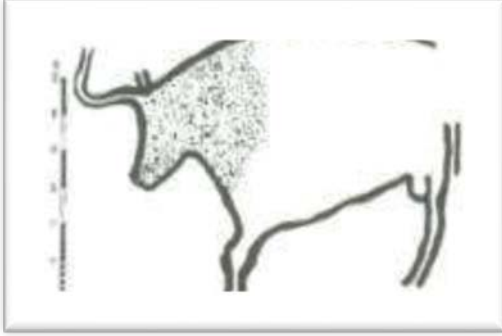

Foto. 9: Gobustan. Büyüктаş dağı. Boğa tarifi

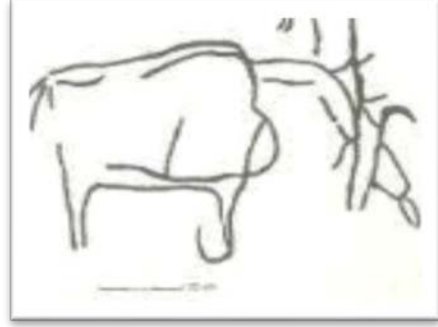

Foto. 10: Gobustan. Şonqardağ, Kaba işlenmiş boğa tarifi

Foto. 11: Oğuz-Kerimli. Altun kupe ve altından boğa kafası. e.ə.XIII-XI yüzyıl

Foto. 12-13: Şeki, Ohut köyü. Evin duvarında boğa kafası

Foto. 14: Şeki, Kiş köyü. Kapı üzerinde boynoz

Foto. 15: Kiş. Kapı üzerinde boynoz, nal ve hayvan kafası

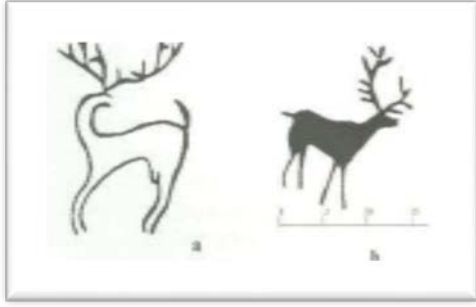

Foto. 16: Cingirdağ, Yazılıtepe. Geyik tarifi

Foto. 17-18: Şeki. Taşyüz k. Hakimiyyət symbolü –Tunç Maral, M. Ö III minyılın sonu-M.Ö. II minyılın evveli.

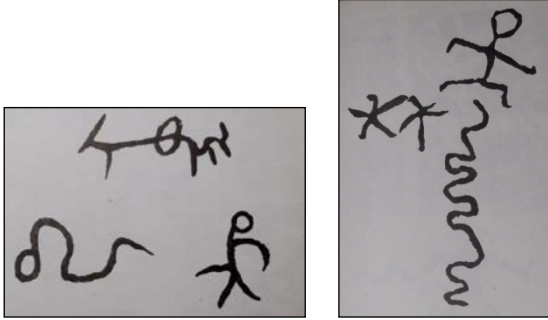

Foto. 19-20: Nahçıvanda Gemikayada yılan tarifleri. 71 və 72. kayalar

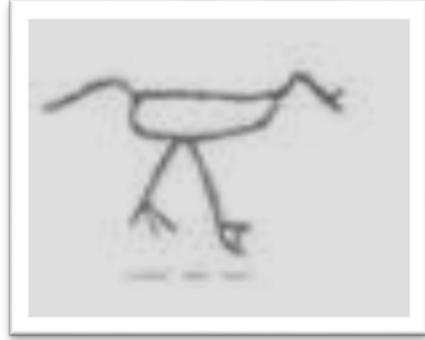

Foto. 21: Gobustan. Büyüктаş dağı

Foto. 22 – 23: Oğuz, Kerimli arazisi 1 numaralı kurqandan bulunmuş çeşitli kuş və yılan fiqürleri. M.Ö. XIV-XII yüzyıl.

Foto. 24: Fazıl labirentinden bulunmuş kuş başlı erkek və kadın fiqürleri. M.ö.XIII-VIII yüzyıl

Foto. 25: M.Efendi mezarlığı, 1952-li yıl

Foto. 26: Xoçik mezarlığı, XIX yüzyl

Foto. 27: Mingçevirde bulunan, V-VI yüzylara ait edilen dini mabedin-alban kapitelinin yan yüz tarafi. Azərbaycan Tarihi Muzesi